



Ağaverdi XƏLİL

MAHMUD KAŞQARLININ ELMI FƏALİYYƏTİNDƏ FOLKLORŞÜNASLIĞIN YERİ

Son dövrlərə qədər XI yüzildə yaşamış böyük türk bilginini Mahmud Kaşqarlıının həyatı və elmi fəaliyyəti ilə bağlı mə'lumatlar olduqca bəsit idi. Tədqiqatçıların əksəriyyəti əsasən M.Kaşqarlıının 1914-cü ildən elmi ictimaiyyətə bəlli olan məşhur "Divani lüğəti türk" kitabında verdiyi bilgilərlə kifayətlənməli olurdu. Katib Çələbinin verdiyi məhdud informasiya istisna olmaqla "Divani lüğəti türk" və onun müəllifi, demək olar ki, heç yerdə xatırlanmırdı. Kaşqarlı Mahmudun şəxsiyyəti ilə bağlı söylənen fərziyyələri sadalamadan, "Divani lüğəti türk" kitabı ilə bağlı mübahisələri (yazılma tarixi, yazıldığı yer, ən'ənə və orijinallıq, kəşflər, mühit və s.) dərinləşdirmədən müəllif və "kitab" haqqında aşkarlanmış tarixi həqiqətləri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək mümkündür.

Mahmud Kaşqarlıının şəxsiyyəti (alimin bioqrafiyası):

Mahmud Hüseyn oğlu 1008-ci ildə Kaşqarda aristokrat türk ailəsində anadan olmuşdur. Atası Hüseyn Məhəmməd oğlu Buqraخان Qaraxanilər dövlətinin (840-1212) xanları nəslindən olmuşdur. Qaraxanilər dövlətinin başçısı olmuş Həsən Məhəmməd oğlu Buqraخان Mahmudun əmisi idi. Anası Rəbiyyə xanım Mahmudu kiçik yaşlarından mükəmməl tərbiyə etməyə böyük əhəmiyyət verib. Mahmud ilk orta və yüksək təhsilini Kaşqarda alıb. Həmin dövrdə Kaşqar təkcə siyasi yox, həm də kultür mərkəzi idi. Kaşqarın elmi mərkəz kimi formalaşması tarixi isə xeyli əvvəllərə təsadüf edir. Qaraxani dövləti Sultan Saltuq Buqraخانın təşəbbüsü ilə 932-ci ildə islamiyyəti dövlət dini olaraq qəbul etdikdən sonra ərəb və yunan dillərində olan əsərlər, əsasən ərəb dili vasitəsilə türk elmi mərkəzlərində öyrənilməyə başlayır.

M.Kaşqarlı öz ana dili olan türkcə ilə yanaşı, ərəb və fars dillərini də mükəmməl öyrəndiyindən dövrün mövcud elmi ədəbiyyatları ilə yaxından tanış ola bilmiş, qabaqcıl elmi fikrə və elmi dünyagörüşə yiyələnmişdi (1.10-11; 2.333-334).

K.Mahmud 1057-ci ildə 49 yaşında ikən Kaşqardan ayrılmağa məcbur olmuşdur. Onun doğma şəhərini tərk etməsinə səbəb saray çevrilişi olub. Mə'lumatlara görə (bax:2) həmin hadisədə Mahmudun əmisi və atası öldürülüb. Mahmud təsadüf nəticəsində sağ qalıb (2.333-334).

Bu dövrdə Qaraxani dövləti ilə Oğuz-Səlcüq dövləti Amudərya çayı boyunca sərhədlənirdi; Amudəryadan şərqə Qaraxanilər, qərbə isə Oğuzlar nəzarət edirdi. M.Kaşqarlı Oğuz-Səlcuq dövlətinin ərazisində

20 ilədək yaşayıb. Bizim gümanımıza görə, Mahmud Kaşqarlı soykökü baxımından görə Oğuz Kağanın nəslindən - şərq oğuzlarından olmalıdır. Kitabında oğuzlara atalarımız deyə müraciəti də onun oğuz soyuna mənsubluğundan xəbər verir.

Kaşqarlı uzun illər ərzində Türküstanın geniş ərazilərini gəzib, milli mədəniyyətin bütün tərəflərini öyrənib. Onun Xəzər ətrafında, Qafqazda, Ön Asiya və Azərbaycanda olması da şübhə doğurmur. Çünki onun tərtib etdiyi ilk mə'lum Türk xəritəsində bu yerlər dəqiqliklə göstərilib (Bax: Ağaverdi Xəlil. 930 yaşlı xəritədə Azərbaycan. "Xalq qəzeti", 21 sentyabr 2001-ci il) Mahmud Kaşqarlının Bağdadda elmi fəaliyyətlə məşğul olmasını, onun xəlifə sarayına isti münasibətini təsdiqləyən faktlar vardır. Mahmud 1072-1074-cü illərdə yazdığı "Divani lüğəti türk" kitabını da (1075-77-ci illərdə) Xəlifə əl Müqtədiyə təqdim etdiyini qeyd edir.

Mahmud Kaşqarlı qoca çağlarında vətəni Kaşqara qayıdır və ömrünün sonunadək elm və tədris işi ilə məşğul olur.

Kaşqarlı Mahmud 1095-ci ildə 87 yaşında vəfat edir. Son dövrlər Uyğurstanda aparılan araşdırmaların verdiyi bilgiyə görə onun məzarı müəyyənləşdirilib və Çin hökumətinin qərarı ilə abadlaşdırılıb.

Elmi irsi: M.Kaşqarlının gəlib çatmış kitabı "Divani lüğəti türk"də verilən bilgiyə görə, bu əsərdən öncə o, "Kitabi cavahirül nəhv fil luqat it-türk" əsərini yazıb. Bu kitabın türk dilinin sintaksisinə həsr edildiyi də mə'lum kitabdən aydın olur. M.Kaşqarlının birinci kitabı hələ aşkarlanmayıb. Beləliklə, biz yalnız 319 vərəqdə, 638 səhifədə, 1 əlyazma nüsxəsində gəlib çatmış "Divani lüğəti türk"dən danışa bilərik. Əlyazma birbaşa Mahmud Kaşqarlının öz yazısından və ondan, təxminən, 200 il sonra köçürülmüş nüsxədir. Bu nüsxənin katibi əslən İranın Sav şəhərindən olan Şamlı Məhəmməddir.

1."Divani lüğəti-türk" (DLT)–ikidilli (türkcə-ərəbcə) lüğətdir; S.Mütəllibovun hesablamasına görə 9222 söz və söz birləşməsi tutumuna malikdir.

2.DLT–izahlı lüğətdir. Sözlərin ərəb dilində qarşılığı ilə bərabər, çox halda əlavə izahlar verilmişdir. İzahları əyaniləşdirmək üçün müvafiq lüğəvi vahidin ifadədə və cümlədə işlənmə yeri (leksik-semantik, funksional-qrammatik) türkcə örnəklərdə (ifadə, cümlə, deyim, şe'r) aydınlaşdırılıb.

3.DLT–ensiklopedik lüğətdir. İnformasiyaların zənginliyi və çeşdliliyi ona bu statusu qazandırır. DLT tarixi, coğrafi, etnoqrafik, linqvistik, folklor, ədəbiyyat və b. informasiyaların sintetik toplusudur. Amma bu ensiklopediya daha çox linqvistik ensiklopediyadır (Dil ensiklopediyasıdır).

4.DLT–dialektoloji lüğətdir. XI yüzil türk dilləri və onların dialektləri haqqında mükəmməl mə'lumat verən mühüm elmi qaynaqdır. M.Kaşqarlı türk dillərinin dil və dialekt xarakteristikasını çox aydın şəkildə şərh edir.

5.DLT–səkkiz bölmədən ibarət türk dilinin qrammatika kitabıdır. Kitabda türk dilinin fonetik, leksik və morfoloji xüsusiyyətləri elmi şəkildə şərh olunub. Xüsusilə, M.Kaşqarlının kitabına yazdığı müqəddimədə türk dilinin quruluşu, təsnifi, fonoloji və morfoloji spesifikasi aydınlaşdırılıb.

6.DLT–tarix kitabıdır. Türk xalqının, türk dilinin, türk mədəniyyətinin (özünəqədərki (XI yüzil) və öz dövrünün) reallığını əks etdirir.

7.DLT–coğrafiya kitabıdır. Kitabda türk coğrafiyası da öz əksini tapıb. M.Kaşqarlı kitabına dövrünün siyasi-coğrafi reallığını göstərən siyasi xəritə də verib.

8.DLT–etnoqrafik topludur. Türk etnoqrafiyası bu kitabda bütün zənginliyi ilə ifadə olunub.

9.DLT–folklor toplusudur. Kitabda 300-dən çox xalq deyimi (atalar sözü, zərb məsəl, məsəl, hikmətli deyim (kəlam), təmsilçik), ondan çox əfsanə, rəvayət, inanc, sınaq, bir sıra etnoqrafik rəvayətlər, xalq oyun və tamaşaları (xüsusilə yarışlar), o sıradan uşaq oyunları, iki qədim türk qəhrəmanlıq dastanlarından parçalar, xalq şe'ri, o sıradan ağıllar və s. yazıya alınmışdır.

10.DLT–ədəbiyyat antologiyasıdır. Kitabda mövzu və məzmununa görə çeşidli şe'r örnəkləri toplanıb. Ən'ənəvi tədqiqatlarda (məsələn, T.Təkin. XI yüzil türk şe'ri. Ankara. 1989) şe'r mətnlərinin ümumi misra sayının 764 olduğu qeyd olunur (3). Kitabın müxtəlif yerlərində örnəklər təkrarən verilir. Şe'r mətnləri əsasən ikilik və dördlük poetik qəliblərindədir. Kitabda Cucu adlı bir türk şairinin adı xatırlanır. Bizə görə, şe'rlərin bir qismi xalq şe'ridir. Digər qismi isə yazılı ədəbiyyat nümunəsidir. Kitabda müəllifin göstərilməməsi, “yazır“ yox, “deyir“ ifadəsinin örnəyin təqdimində işlənməsi araşdırıcıların onları (ədəbi örnəkləri) daha çox şifahi xalq yaradıcılığı nümunəsi salmasına səbəb olmuşdur. Ədəbi mətnlərin əksəriyyəti əski türkcədir (Xaqaniyyə türkcəsində). Amma bununla yanaşı, bə'zi epik mətnlər türkcədən ərəbcəyə tərcümə olunub, türkcəsi isə verilməyib.

11.DLT–İslamın ideoloji kitabıdır. Kitabın ideya əsasını və hakim dünyagörüşünü Türkçülük və İslamçılıq təşkil edir. Bu ikili ideya istiqamətində İslam önəmli mövqedə dayanır. Kitabda “Qurani-Kərim“dən çoxlu nümunələr vardır.

12.DLT–Onomastik lüğətdir. Kitabda xüsusi adların çeşidli

nümunələri öz əksini tapıb. Onomastik vahidlərin zəngin arsenalı (bir sıra adların xalq etimologiyası səviyyəsində izah olunduğunu nəzərdən qaçırmamaqla) tarixi-lingvistik təhlil və obrazın mifoloji təhlil və tənqidi üçün geniş material verir.

13. Abidənin təsviri: DLT 319 vərəq, 638 səhifədir. Axıradək yazılmış səhifələrdə sətirlərin sayı 17-dir. Bir əlyazma nüsxəsi gəlib çatıb. Əlyazmanın 700 ilə yaxın yaşı vardır. Əlyazma nüsxə Türkiyənin İstanbul şəhərində Əli Əmiri adına “Millət” kitabxanasında saxlanılır.

14. Kitabın quruluşu: DLT müəllif M. Kaşqarlının yazdığı türk xalqları, türk dilləri, yazı mədəniyyəti, türk dilinin qrafik sistemi, türk boyları, türk dili və dialektlərinin fonetik və morfoloji spesifikasiyası ilə bağlı məlumatları özündə birləşdirən zəngin elmi informasiya tutumuna malik müqəddimə ilə başlayır. DLT 8 kitabdan (bölmədən) ibarətdir (4).

15. M. Kaşqarlının təsnifat sistemi: Kitab orijinal şəkildə təsnif olunub. Öncə ərəb əlifbasında yazılan səslərin qrafik işarə sisteminə uyğun hərf sırası ilə sözlər qruplaşdırılır. Birinci, ənənəvi olaraq, Tanrının (Allahın) adı ilə “həmzə” kitabı gəlir. Ardıcıl olaraq ikihərflili, üçhərflili və s. sözlər ayrı-ayrı sistemləşdirilir. Bu, ümumi təsnifatdır və kitabı 8 hissəyə bölür. Hər bir bölmədə adlar (əvvəlcə adlar, sonra isə fe'llər gəlir) və fe'llər ayrılır. Ayrılmış sözlər əlifba təsnifatı sistemi (ərəb əlifbası) üzrə sıralanır.

16. M. Kaşqarlı türkoloji dilçiliyin banisidir. Müqayisəli metodun türkologiyada ilk dəfə praktiki olaraq işlənməsi də onunla bağlıdır. Kaşqarlı müqayisəli araşdırmaları geniş şəkildə aparıb; o, təkcə dil faktlarını (lingvistik vahidlər) deyil, həm də ədəbi nümunələri müqayisə edib. O, türk folklorşünaslığının da əsasını qoyub.

Mahmud Kaşqarlı Türk folklorşünaslığının banisi kimi.

Qədim türk mədəniyyətinin böyük xəzinəsini özündə daşıyan Kaşqarlı Mahmudun “Divani lüğəti türk” kitabı üzərində aparılan çeşidli tədqiqatların da təsdiqlədiyi kimi (5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22; 23; 24; 25; 26 və b.) bu möhtəşəm abidənin ədəbi materialının xeyli hissəsini şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri (folklor ədəbi mətnləri) təşkil edir. DLT-də iki dastandan (“Şu Xaqan”, “Alp Ər Tonqa”) parçalar, 300-dən çox deyim mətni (söz, sav, hikmət, alqış, qarğış, ovsun və s.), əfsanə və rəvayətlər, ağılar (saqu) yazıya alınmışdır. Bu baxımdan, “Divan” həm də zəngin türk folklor toplusudur. Folklor materialının böyük hissəsinin əski türk dilində saxlanması isə tədqiqatçı üçün dil spesifikasiyasını da nəzərə almaqla daha geniş və sərbəst araşdırma imkanı verir. Təbii ki, əski mədəniyyətimizi belə mükəmməl şəkildə öyrənmə bilməyimiz üçün böyük zəhmət və yüksək elmi istedad sayəsində ərsəyə gətirilmiş nəhəng abidənin müəllifi Ulu Bilgimiz

Kaşqarlı Mahmud Hüseyn oğluna minnətdarlıq. 930 il öncə türkoloji dilçiliyin əsasını qoymuş M.Kaşqarlı, həm də daha bir elmin – türk folklorşünaslığının möhkəm təməlini hazırladığını xüsusi olaraq qeyd etməsə də bunu “Kitab”dan aydın şəkildə müşahidə edirik.

M.Kaşqarlının qarşısına qoyduğu müqəddəs məqsəd türkü layiq olduğu öz şərəfli tarixi-mədəni statusunda türk olmayanlara (zəngin tarixi mədəniyyəti xatırlatmaqla həm də türkün özünə) tanıtmak idi. Bu məqsədə yetəcək yol isə xalqın nəhəng söz dənizindən – folklordan keçirdi. M.Kaşqarlı mahir bir qəvvəs kimi “bəhri mərifətə” baş vurur, “dənizin dibindən böcəklərin tərkibində gizlənmiş” xanlara layiq “inciləri” kəşf edir və əvəzsiz əsərini bu “incilərlə” bəzəyir. Belə önəmli bir tarixi missiyanı yerinə yetirmək üçün illərlə boydan-boya, soydan-soya dolandığı müqəddəs vətəni – Türküstanın məkan reallığını M.Kaşqarlı bu şəkildə ifadə edir: “Bu gün türk ölkəsinin sərhədləri Abesqun (Xəzər) dənizi ilə çevrələnmiş olaraq Rum diyarından və Özkənddən Çinə qədər uzanır. Uzunluğu beş min, eni üç min fərsəhdır. Hamısı səkkiz min fərsəh edər” (BA, III, 150). M.Kaşqarlının fəaliyyət göstərdiyi folklor arealı budur. M.Kaşqarlı bu nəhəng arealın etnoqrafiyasını reallıqdan öyrənir və “Küni tawratın öcləkin tün-kün üzə çərtilərək” arxada buraxdığı minilliklərin gerçəklikdə, şüurda və sənətdə “sağ qalan” nümunələrindən ibarət fundamental türk folklor antologiyasını hazırlayır. Topladığı nümunələrin təkə öz dövrünün deyil, çox qədim zamanların səsinin əks-sədasını saxlayan tarixi-bədii sənət salnaməsi olduğunu oxucuya diqtə edir: “Kitabda türklərin görüşlərini, bilgilərini göstərmək üçün söylədikləri şe’r nümunələrini səpələdim, qayğılı və ya şad günlərdə yüksək düşüncələrlə söylənmiş olan səvrləri də aldım. Onları ilk söyləyənlər sonrakılara, bunlar da daha sonrakılara bildirmişlər” (BA, I, 8). Təkcə bu sitat informatorun işarələnməsi və folklor kontinuumu haqqında məlumat verir. Təbii ki, bununla məhdudlanmadan və polemika açmadan türk folklorşünaslığının XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəlində yox, XI yüzildə, Kaşqarlı Mahmuddan və onun ölməz “Divan”ından başladığı tezisini əsaslandırmaq olar. Fikrimizin təsdiqi üçün K.Mahmudun folklorşünaslıq fəaliyyətini aşağıdakı elmi prinsiplərə uyğunluğu argument olaraq götürməklə rekonstruksiya etmək mümkündür:

1. Folklor materialının toplanması.

Doğrudur, Orxon-Yenisey mətnlərində (VIII əsr) 15-dək atalar sözü işlənmişdir. Amma bu nümunələr elmi-funksional baxımdan yox, pragmatik mətn olaraq dilin özünün və ya fərdi folklor yaddaşının məhsulu kimi reallaşmışdır. Bu mə’nada, Orxon-Yenisey mətnlərini pragmatik mətn funksiyası baxımından elegiya janrı çərçivəsində məhdudlaş-

dırmaq, Yolluq Təkini türk bədii publisistikasının və manifest janrının banisi saymaq olar.

“Dədə Qorqud kitabı”nda türk folklorunun bütün mətn tiplərini sintez şəklində görmək mümkündür. K.V.Nərimanoğlu və F.Uğurlunun tərtib etdiyi “Oğuznamələr”də 83 atalar sözü DQK-dən seçilib çıxarılmışdır (bizə görə orada atalar sözü daha çoxdur. Sadəcə olaraq ozan təhkiyə üslubuna uyğunlaşdırılmış şəkildədir). Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin eposda birləşməsi olduqca təbii bir folklor hadisəsidir.

Qədim fal kitabı “İrk bitik” yazılı folklor nümunəsi kimi (IX əsrin sonları X əsrin əvvəlləri) həyat və dünyagörüş, hekayə və mifologiya süjetləri, təbiət təsvirləri, öyüd-nəsihət sözlərini özündə birləşdirərək “ezqü ol” (yaxşıdır) və “yablaq ol” (pisdir) zidd cütlüyü üzərində qurulmuşdur. Amma, bu və ya başqa abidələr nə qədər zəngin ədəbi-bədii informasiyaya və mətn arsenalına malik olsa da, öncə qeyd etdiyimiz kimi, elmi tədqiqat və xüsusi təqdim məqsədilə yazıya alınmamışdır.

M.Kaşqarlı, özünün də qeyd etdiyi kimi, folklor materialını toplayıb və yazıya alıb. Təkcə bu xidməti ilə o, türk folklorşünaslığının banisi sayıla bilər.

2. İnformatorun işarələnməsi.

M.Kaşqarlı bə'zi zəruri məqamlarda (informasiya strateji əhəmiyyət daşıdıqda) informatoru dövrün tarixi-ənənəvi prinsiplərinə uyğun olaraq dəqiq qeyd edib: Məsələn, o, Uyğur ölkəsində Makedoniyalı İskəndərin (məndə Zülqərneyn, e.ə. IV əsr) əmri ilə şəhərlər salınması ilə bağlı əfsanənin informatorunu belə təqdim edir: “Nizameddin İsrəfil Tuqan Təkin ibn Məhəmməd Çaqrı Tunqa xan öz atasından eşitdiklərini mənə söylədi” (BA, I, 111-112; SM, I, 135-136). Qur'ani Kərimdən, Buxara imamlarından və s. alınan informasiyaların da mənbəyi qeyd olunur. M.Kaşqarlı dövrün elmi prinsiplərinə ciddi şəkildə riayət etmişdir.

3. Mətnlərin janr nominasiyası.

M.Kaşqarlı leksik vahidlərin sintaktik konstruksiyada qrammatik və funksional-semantik imkanlarını aydınlaşdırmaq üçün illüstrasiya olaraq gətirdiyi nümunələri adsız buraxmamışdır. O, müvafiq dördlük, parça, beyt, söz, sav, hikmət, atalar sözü, əfsanə, rəvayət, hekayə, ovsun, sınaq və s. terminləri işlətməmişdir. Əslində, M.Kaşqarlı folklor mətnlərini janr spesifikasiyasına görə fərqləndirib:

a) Türk hikməti:

Kiminq birlə qaş bolsa yaşın yaqmas (BA, III, 22).

(Kimin barmağında qaşlı üzük olsa, onu şimşək vurmaz.)

b) Atalar sözü:

Taz kəliki börkçiqə (BA, I, 26).

(Gəlin gələcəyi yer təkkəçi dükanıdır.)

v) Söz:

Keyik kəliki bolsa okta (BA, I, 26).

(Keyik gəlsə oxla.)

q) Sav:

Ərdəm başı til (BA, I, 107).

(Ədəbin başı dildir.)

ğ) Ovsun:

Isırq-ısırq. Uşaqları pərilərdən göz dəyməsinə qarşı ovsunlamaq üçün əlac edildiyi zaman söylənir. Uşağın üzərinə tüstü verilərək “ısırq-ısırq” deyilir. “Ey pəri ısırılmış olasan” deməkdir (BA, I, 99) və s.

“Divan”da işlədilən bu tipli nümunələrin əksəriyyətini M.Kaşqarlı “sav” adlandırır və onların nominativ tə’yinatını müəyyənləşdirir. Bə’zi hallarda isə gətirilən nümunə adsız buraxılır. Məsələn:

Tatsız türk bolmas,

Başsız börk bolmas.

(BA, I, 349)

Bə’zi nümunələr isə ərəbcə verilib. Məsələn:

At türkün qanadıdır.

(BA, I, 48)

(Bizim kitabımızda bu tipli nümunələr ya ayrıca “tərcümə mətnləri” altında verilib, ya da örnəyin qarşısında “tərcümə” sözləri yazılıb. Bax:20).

M.Kaşqarlı “sav” işlədəcəyini öncədən bildirdiyi bir neçə məqamda isə, ümumiyyətlə, heç bir nümunə gətirilməyib. Məsələn, “qomşuy” sözünə veriləcək illüstrasiya yerində yoxdur. Və yaxud bax: BA, III, 241. Bə’zi nümunələrin yerinin boş buraxılması A.N.Kononovun gəlib çatan nüsxənin M.Kaşqarlının “qaralama” nüsxəsi olduğu mülahizəsini təsdiqləyir (22). M.Kaşqarlı öncə əsərin elmi hissəsini yazıb və lazım gəldikcə bə’zi vərəqləri dəyişib, onlara düzəliş edib, nümunələr verib və s. M.Kaşqarlı yır, qoşuq, saqu, ötkünç, söz, sav, atalar sözü, hikmət, öyüd, nəsihət və s. kimi əski türk ədəbi terminləri ilə yanaşı, ərəb dili ədəbi terminlərindən: rəcəz, səci, nəsr, hekayə, rəvayət, beyt, qissə və s. istifadə edib.

M.Kaşqarlının yazıya aldığı türk xalq deyimləri içərisində mətn materialının kəmiyyətinə görə “savlar” üstünlük təşkil edir. “Sav” terminini M.Kaşqarlı geniş şəkildə izah edir:

“1) Sav – atalar sözü, zərb məsəl;

2) Sav – qissə, tarixi şeylər;

- 3) Sav – hekayə;
- 4) Sav – məktub, risalə;
- 5) Sav – söz;
- 6) Sav – xəbərlər, salıqlar;

Elçiyə savçı deyilir. Savçı onun sözünü buna, bunun sözünü ona aparır:

Bilgə ərən savların alğıl ökü.
 (Müdrük igid nəsihətlərindən öyüd al.)
 Ezgü savıq ezləsə özqə sinər.
 (Yaxşı söz tə'sir edərsə qəlbə yatar.)“
 (BA, III, 154-155)

“Kitab”da təqdim edilmiş “savlar” üzərində müşahidədən aydın olur ki, əslində bu termin altında atalar sözü janrının atalar sözü, zərb məsəl, məsəl, təmsilçik, kəlam (aforizm) kimi şəkilləri birləşmişdir. “Söz” “qəlibləşməmiş” deyimlərdir. “Hikmət” isə daha çox “sınama”ya uyğun gəlir.

Savlar qəlibləşmiş deyim vahidləridir. Onlar dilin semiotik sistemində xüsusi avtonom statusları ilə mikrosemiotik sistem təşkil edir. Kommunikativ sferaya – aktiv nitqə qoşulma prosesində onların bə'zi spesifik əlamətləri müşahidə olunur. Qrammatik cəhətdən bitkin, motivlənmə tipinə görə obrazlı, poetik (sintaktik) strukturuna görə kononik qəliblərdə çıxış edən atalar sözü ekspressiv nitq aktına “xüsusi körpü” tələb etmədən qoşulur. Amma, məsəllər isə hökmən “məsəl var, deyərlər”, “belə bir məsəl var” və s. buna uyğun əlaqə elementini (communication unit) tələb edir. Əski türkcədə belə bir vahid “savda mundağ gəlir” (atalar sözündə belə gəlir)dir (BA, III, 154). Burada atalar sözü şəkil yox, janr mə'nasındadır. “Uzağı bilgə ança aymış” – “keçmiş zaman bilgini belə söyləmişdir” (BA, I, 88) elementi isə aforizmi (kəlamı) işarələyir, communication unit – funksiyasında çıxış edir.

4. Dialekt xüsusiyyətlərinin saxlanması.

Kaşqarlı bu prinsipi ciddi şəkildə gözləmişdir. Onun üçün çeşidli boylardan topladığı materialı XI yüzil ədəbi dilində (Türkidə) və ya özünün qeyd etdiyi kimi “Xaqaniyyə türkcəsində” vermək heç bir çətinlik törətmirdi. Amma o, bu yolla getməyib, hər boydan və ya regional folklor arealından aldığı materialı həmin ərazinin dil spesifikasi və folklor variativliyini saxlamaqla dilin və folklorun öyrənilməsi üçün daha mühüm bir xidmət göstərmişdir. Həmin dövrün dialekt xüsusiyyətləri haqqında bizim filologiyada elmi təsəvvür yarada biləcək bir əsər yoxdur. Ərəb əlifbasında gəlib çatan mətnlər türk dilinin fonetik sistemini tam ehtiva edə bilmədiyindən ciddi arqument ola bilmək funksiyasını daşıya bilmir. Kaşqarlı Mahmudun “Divan”ı isə yeganə elmi

ə sərdir ki, həmin dövrün türk dili və dialektləri fonetik, leksik və morfoloji səviyyələrdə bütün spesifik cəhətləri ilə xarakterizə olunub. Əslində, DLT-nin “Türk dilinin qrammatikası” kitabı DLT-nin “Qədim türk ədəbiyyatı” kitabının açarındır. XI yüzilin türk dilində və dialektlərində onun linqvistik kodları ilə şifrələnmiş mətnlərin deşifrəlməsi M.Kaşqarlının “Qrammatika”sından və “Dialektologiya”sından keçir. Doğrudur, bizim üçün mətnləri XI yüzil ədəbi dilində korrekte etmək (tənqidi mətn hazırlamaq) heç bir çətinlik törətmir və bu yolla “xətalrı” minimuma endirmək mümkündür. Amma, əgər biz materialı ədəbi dil normalarına sığdırmaqla versək, onda dialekt xüsusiyyətləri sıradan çıxacaq. Ona görə də biz adı keçən kitabımızda (24) dialekt xüsusiyyətlərini gözləməyə çalışdıq. Fonetik səviyyədə dialekt xüsusiyyətlərinin bərpası və ya transkripsiyası mürəkkəb bir prosesdir. Bunun ən münasib yolu mətnləri həm də əski əlifbada paralel olaraq nəşr etdirməkdir. Gələcək nəşrlərdə biz bunu etmək niyyətindəyik. M.Kaşqarlı dialektin fonetik spesifikasiyasından danışarkən “yumşaq qaf” hərfini xüsusilə qeyd edir. Bu mətnlərin dəqiq oxunuşunun müəyyənləşdirilməsinə çətinlik törədən “g” səsidir. Bu barədə Ə.Dəmirçizadə (Azərbaycan ədəbi dili tarixi) (27) və A.Axundov (Azərbaycan dilinin fonetikasi) (28) qismən bəhs etmişlər. Onu da nəzərdən qaçırmayaraq ki, “G” fonemi əsasən oğuz qrupu dillərində işlənir.

M.Kaşqarlı verdiyi mətnlərdə (həm də özünün izah etdiyi) işlənmiş iki spesifik fonem müvafiq olaraq bizim redaksiyamızda olan mətnlərdə dışarası “z” “z” ilə, “v” və “f” səsləri arasında olan fonem isə “w” ilə işarələnmişdir.

Biz, əsasən, “kafı” -”k” ilə, “qafı” -”q” ilə, “ğayrı” -”ğ” ilə, “cimi” -”ç” ilə işarələdik. Türkiyə nəşrləri ilə mətnlər bəsit işarə qəlibinə salındığından qüsurlarla müşayiət olunur. Biz, əsasən, Besim Atalay nəşrindən faydalandığımızdan bu xətalardan və transkripsiya məhdudluğundan əziyyət çəkdik. M.Kaşqarlının təqdim etdiyi dialekt spesifikasiyasının bir hissəsi Türkiyə nəşrlərində itirilmişdir. Buna baxmayaraq folklor örnəklərinin leksik səviyyədə dialekt əlaməti, müvafiq olaraq folklorun regional və lokal üzvlənməsi və ya folklor versiyası DLT mətnlərində zəngin material verir. Məsələn, “Awçı neçə al bilsə, azıq ança yol bilir” deyimində işlənən “al” başqa bir deyimdə “tef” ilə əvəzlənmişdir və s.

5. Variativliyin saxlanması.

M.Kaşqarlı eyni invariant formulda, eyni qəlibdə və oxşar semantik strukturda ifadə olunmuş mətnləri də yazıya almışdır. Bu tipli mətnlərdə fərq yalnız formal poetik strukturda, regional terminologiyada, linqvistik mətn səviyyəsindədir. Praqmatik mətn funksiyasına görə də fərqli

lənəməyən belə vahidlər bizim redaksiyada çox halda ardıcıl verilmişdir. (Bax: (24) “Türk xalq deyimləri”) Bu tipli vahidlər zidd cütlüklər modelində semantik-struktur spesifikasiyasını daha qabarıq şəkildə göstərir. Məsələn:

Alın arslan tutar.

Küçin sıçqan tutmas (BA, III, 412; SM, III, 149).

Bu deyim “böyük-küçük” paremioloji cütlüyündə ifadə olunur. Burada deskriptivin birinci tərəfi sabit qalmaqla ikinci tərəf “köçük”ə, “oyuğa” variasiya olunur və ya semantik paradigma vahidlərinə üzvlənir (BA, II, 289; SM, II, 334; BA, I, 81; SM, I, 110).

Və yaxud:

a) Ewək evqə təqməs (BA, II, 19; SM, II, 27).

b) Ərsək ərqə təqməs (BA, I, 104; SM, I, 129).

v) Ewək sinqək sütqə tüşür (BA, II, 13; SM, II, 21).

a) Tələsən evə yetməz.

b) Fahişə ərə getməz.

v) Tələsən milçək südə düşər.

Bu mətnlərdə “tələsmək-yetişmək” zidd cütlüyündə işarələnmiş 3 məntiqi-semantik informasiya bir invariant formulunda birləşir.

6. Mətnlərin müqayisəsi.

M.Kaşqarlı eyni informasiyanı müxtəlif nüsxələr – işarələrdə müqayisə edir. O, ya iki deyim, ya bir deyim, bir şe’r nüsxəni, ya da türkcə mətnlərlə ərəb folklorundan və daha çox Qur’ani Kərimdən gətirdiyi vəhyələri müqayisə edir. Məsələn:

1. Türkcədə.

Tilin təqriqə təqir (BA, I, 429).

(Dil ilə süfrəyə yetişərlər.)

2. Ərəbcədə.

“Kişi dilinin altında gizlidir” deməkdir (BA, I, 429).

M.Kaşqarlı bu tipli çoxsaylı müqayisələr aparmışdır (BA, I, 97, 107, 410, 439, 457, 438, 472-473 və s.). Bu mətnlərin ərəbcəyə tərcüməsi də fərqli şəkildə edilib. Adətən, M.Kaşqarlı belə məqamda yazır: “Bu ərəblərin “.....” sözü kimidir”. Və yaxud (məsələn) “Əmgək əkində qalması” deyimində olduğu kimi “Bu sav Uca Tanrının “.....” sözünə bənzər. Bu parçada da gəlmişdir:

Aydı anıq uzu,

Əmgək təlim ızu,

Yumşaq qatığ özü,

Könqlüm sanqa yükrük.

(Dedi onun xəyalı,

Zəhmətə çox qatlaşdın,
Yumşalar sərt dağlar,
Könlüm sənə tərəf yüyürər".) (BA, I, 110)

Qur'andan mətnlərə uyğun olaraq çoxlu sitatlar gətirilmişdir (BA, I, 63, 104, 110 və s. və i.). Besim Atalay ərəbcədən gətirilən sitatların, örnəklərin, kəlamların əksəriyyətini tərcümə etməyib (29).

7. Mətnlərin təhlili.

M.Kaşqarlı türk ədəbi mətnlərini ərəbcəyə tərcümə edib, orijinal mətni isə türk dilində saxlayıb. Tərcümədən əlavə olaraq o, mətnləri izah edib. Bu izahlar çox halda konkret və yığcam təhlil nümunəsi sayıla bilər. M.Kaşqarlının izahı özündə bir neçə təhlil istiqamətini birləşdirir:

1) Nominativ təhlil. Kaşqarlının mətnlərin janr nominasiyasını müəyyənləşdirməsi buna uyğun gəlir.

2) Funksional təhlil. Kaşqarlının örnəkləri funksional baxımdan təqdim etməsi buna aid edilə bilər. Məsələn:

"Sögüt sülünqə

Qazınq qasınq" deyiminin anlamı keçdiyini, arxaikləşdiyini, başqa sözlə, funksional keyfiyyətini itirdiyini qeyd edir.

3) Situativ təhlil*. M.Kaşqarlı ədəbi mətnlərin gerçəkliyin müəyyən bir situasiyasını "insan-insan", "insan-gerçəklik" münasibətləri kontekstində işarələndiyini bilmişdir.

Məsələn, o, zoontekstdə verilmiş informasiyanı sosial kontekstə keçirərək izah edir:

"Yılan kəndü əgrisin bilməs,

Təwi boynın əgri ter.

(İlan öz əyrisini bilməz,

Dəvə boynuna əyri deyər.)

Bu sav özündə olan bir şeylə başqasını qınayan kimsə üçün söylənər" (BA, I, 127). M.Kaşqarlıda təhlil nümunələri (izahlar) çox zəngindir və bir çox hallarda o mətnin özündən gələn informasiyanı üstələyir. Ona görə də gələcək nəşrlərdə mətnlər 4 sütunlu cədvəldə verilməlidir; birincidə əski türkcə mətni, ikincidə M.Kaşqarlının tərcüməsi, üçüncüdə M.Kaşqarlının izahı, dördüncüdə isə əski mətnin çağdaş dilə uyğunlaşdırılmış şəkli. Bizim təqdim etdiyimiz nəşr (24) bunlardan yalnız birincini və dördüncünü nəzərdə tutur. İkinci və üçüncüdə isə yardımçı şəkildə, bə'zi hallarda istifadə olunmuşdur. İlk üç mətn bütün hallarda bir-biri ilə tam uyğunluq təşkil etmir və ya uyğun gəlmədiyi məqamlar da vardır. Belə həssas məqamı ilk olaraq Xalid Səid Xocayev müşahidə etmişdir. Bə'zən M.Kaşqarlı mətnin semantik paradigma cərgəsinin sonuncu pilləsinə enmiş onu uzaq və aktiv olmayan bir kontekstdə aydınlaşdırmış, bə'zən isə örnəyi çox dar və

konkret çevrəyə gətirmişdir. Məsələn:

“Qız birlə kürəşmə

Qısraq birlə yarışma”

örnəyini belə izah edir: “Bu xaqanlardan (Qaraxanilər nəzərdə tutulur – A.X.) bir qızın gərdək gecəsi Sultan Məs’udu ayağıyla toxunaraq yıxdığı üçün xaqanlının Sultan Məs’ud haqqında söylədikləri savdır” (BA, I, 474). M.Kaşqarlı çox güman ki, bu örnəyi Kaşqardan toplayıb və söyləyənlərin izahını da olduğu kimi saxlayıb. Amma, təbii ki, bu tipli deyimlər təkcə qəlibləmiş semantik strukturuna, deskriptiv xarakterinə görə deyil, həm də pragmatik mətn funksiyasına və kommunikativ sferasına görə universali tiplidir; onun işlənmə arealı etnolinqvistik və folklor arealına bərabərdir. Deyimlər üzərində bu tipli şərhlər xalq etimologiyasından qaynaqlanır və ondan o yana keçmir.

M.Kaşqarlının mətni situasiyaya görə izah etməsi olduqca maraqlı bir məsələdir. Çünki bu tipli izahlar mətnin işarəvi təbiətinin düzgün qiymətləndirilməsi ilə mümkündür. Görünür M.Kaşqarlı adekvatlıq problemi ilə üzləşdiyindən, türkcə mətni ərəbcə tam aydınlığı ilə vermək üçün optimal yollar aramışdır. M.Kaşqarlının mətnə yanaşma üsulu olduqca mütərəqqidir və XX əsrdə aparılan struktur-semiotik təhlilin ilkin mərhələsinə tamamilə uyğundur. Çünki, bu tipli təhlillərdə öncə şeylər arasındakı münasibətlərin formaları müəyyənləşdirilir. Kaşqarlı məhz örnəkləri münasibətlər zəminində aydınlaşdırmışdır. Bunun üçün o mətni işarə-informasiya kimi almışdır.

DLT üzərində apardığımız müşahidələr Mahmud Kaşqarlıyı türk folklorşünaslığının banisi kimi səciyyələndirməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Dil” dərgisi. Ankara, 1995, say 33. (Dərgi M.Kaşqarlının vəfatının 900 illiyinə həsr olunub).
2. Qədim uyğur ədəbiyyatı. Urumçi, 1988.
3. T.Tekin. XI yüzil türk şiiri. Ankara, 1989.
4. А.Н.Кононов. Махмуд Кашгарский и его “Дивану-лугат-ит турк”. Советская тюркология. Баку, 1972, say 1 (jurnalın bu sayı M.Kaşqarlının kitabının (DLT) 900 illiyinə həsr olunub).
5. Brockelmann G. Alttürkstanische Volkspoesie: I, Asia Major (Hizth anniversary volume) 1923, s.3-24; Alttürk... Volkspoesie: II, Asia Major, s. I, 1924, s.24-44.
6. Köprülüzade M.F. Türk edebiyatının menşei. Milli Tətebbular Mecmuası II, 4, c.5-78; Türk dili və edebiyatı haqqında araşdırmalar. İstanbul, 1940.
7. Juze P.K. Thesaurus linguarum Turcorum. Azərbaycan Dövlət Universiteti

Şərq fakültəsinin xəbərləri. I. B., 1926, s.74-94; II, 1927, s.27-35.

8. Fitrat A. En eski türk adabiyatı namunalari. Semerkand – Taşkent, 1927;

9. I ümumittifaq türkoloji qurultayın materialları. 26 fevral – 5 mart (1926). B., 1926, s.96-102; Bax: B., Çobanzadənin “Türk ləhcələrinin yaxın qohumlu-ğuna dair” adlı məruzəsi.

10. Валидов Дж. О словаре турецких языков Махмуда Кашкарского. Вестник научного общества татароведения. Казань, 1927, №7, с.107-112.

11. Крымский А.Е. Тюрки, их мави та литературы, I, Киев, 1930, с.192-193.

12. Ходжаев Халид-Саид. “Дивани лугати тюрк” Махмуда Кашкарского. – “Труды Азербайджанского филиала АН ССР, №31. Серия лингвистическая, Б., 1936, с.105-112.

13. Бартольд В.В. Сочинения: Т. М, 1968 с. 19-192.

14. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности, М.-Л, 1952.

15. Hartmann Martin. Die osmanische Zeitschrift ber Nationalen Forshungen (Milli Tetebbular) Der İslam, 8, 1918, s.311; onun, Divan Luğat at Türkə ait birkas mülahaza. Milli Tetebbular.

16. Bombasi A. The Turkic literatures. Introductory Notes on the History and style fundamenta II, Wiesbaden 1965, s. 21-22.

17. Arat R.R. Eski Türk şiiri. Türk Tarih kurumu yayınlarından, VII seri, №45, Ankara, 1965.

18. Стеблева И.В. Развитие тюркских поэтических форм в XI в. М., 1971.

19. Тоған Z.V. “Divan-i luğat üt-Türkün” telif senesi hakkında, “Atsız Mecmuası”, 1962, №16, s.77-78.

20. Caferoğlu A. Türk dili tarixi. İstanbul, 1964, s. 35; onun “Mahmut Kaşkarlı” Ankara, 1970.

21. Ülkütaşir M.Ş. Büyük Türk dilçisi Kaşkarlı Mahmut. 2. Baskı, Ankara, 1972.

22. Кононов А.Н. Махмуд Кашгарский и его “Дивану лугат ит-турк”, СТ, Б., 1972, №1, с.3-17, онун, Изучение “Давану лугат-ит-турк” Махмуда Кашгарского в советском союзе”, СТ, Б., 1973, №1, с.3-9.

23. Tekin T. XI yüzyıl türk şiiri. Ankara, 1989.

24. Xəlil A. Mahmud Kaşqarlının “Divani lüğəti türk kitabı”nda ədəbi mətnlər. (Kitab FEMM-də nəşrdədir).

25. Xəlil A. Mahmud Kaşqarlı: şəxsiyyəti və irsi. “İnternet-intellekt” dərgisi. B., 2001.

26. Xəlil A.M. Kaşqarlının “Divani lüğəti türk kitabı”nda paremioloji vahidlərin struktur semantik təhlili. Namizədlik dissertasiyasının əlyazması (Əlyazma müəllifdədir).

27. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. B., 1979.

28. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. B., 1984.

29. Divani Luğat-it-Türk tercümesi. Çeviren Besim Atalay. c. I, Ankara, 1939; c. II, Ankara, 1940; c. III, Ankara, 1941; məqalədə BA – ixtisarı ilə göstərilir.

30. Махмуд Кошгарий. Туркий сузлар девани (Девону лугот ит-турк).

Таржимон ва нашрга тайерловчи С.М.Муталибов. I т., Тошкент, 1960; II т., Тошкент, 1961; III т., Тошкент, 1963. Мөгаләдә СМ-ихтисасы илә кәстәрилир.

Summary

Aqaverdi XALIL

MAHMUD KHASHKARLI'S PERSONALITY AND HIS SCIENTIFIC ACTIVITY.

In the article was characterized the great turkic scientist M.Khashkharli's personality and his scientific activity in a short form.

In the article are shown that M.Khashkharli is a lider of turkic folklorist at the first time with a scientific arguments.

Резюме

Агаверди ХАЛИЛ

МЕСТО ФОЛЬКЛОРИСТИКИ В НАУЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МАХМУДА КАШГАРСКОГО.

В статье рассматривается вопрос о жизни и деятельность великого тюркского ученого М.Кашгари (1008-1095). Особое внимание уделяется к направлению и его научных взглядов. На основе фольклорных материалов «Книги дивану лугат ат турк» определяется, что М.Кашгарский является основателем тюркской фольклористики.